

شیعیان تانزانیا

(بررسی وضعیت فرهنگی - اجتماعی)

نویسنده :

روح الله رنجبر شیرازی

سرشناسه	: رنجبر شیرازی، روح الله، ۱۳۵۸-
عنوان و نام پدیدآور	: شیعیان تانزانیا (بررسی وضعیت فرهنگی - اجتماعی)/نوسینده:
مشخصات نشر	: روح الله رنجبر شیرازی
مشخصات ظاهری	: قم: انتشارات شیعه شناسی، ۱۳۹۲.
شابک	: ۲۴۰ ص.
وضعیت فهرست نویسی	: ۶۲۰۰۰ ریال: ۸-۳۰-۵۱۴۷-۶۰۰-۹۷۸
یادداشت	: فیفا
موضوع	: کتاینامه: ص. [۲۳۵]-۲۳۹.
موضوع	: شیعه - - تانزانیا - - تاریخ
رده بندی کنگره	: تانزانیا
رده بندی دیویی	: ۱۳۹۲ ر ۸۷ ش ۲۳۹/۹ BP
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۹۷/۵۳۰۹۶۷۸
	: ۳۳۷۲

شیعیان تانزانیا

مؤلف:	روح الله رنجبر شیرازی
ناشر:	موسسه شیعه شناسی
شمارگان:	۱۰۰۰
چاپ:	اسوه
نوبت و سال چاپ:	۱۳۹۳/اول
قیمت:	۶۲۰۰ تومان
صفحه آرا:	محمد کاظم آزرم
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۵۱۴۷-۳۰-۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

info@shistu.org

پست الکترونیک:

این اثر با حمایت مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) منتشر شده است

فهرست مطالب

مقدمه.....	۹
------------	---

فصل اول: کلیات

معرفی جمهوری تانزانیا.....	۱۹
معرفی جمهوری خودمختار زنگبار.....	۲۵
وضعیت فرهنگی و اجتماعی دو کشور.....	۲۷
تأثیر ایرانیان برگسترش اسلام در شرق آفریقا.....	۳۲
آثار تاریخی و اماکن مذهبی شیعیان.....	۳۶

فصل دوم: شیعیان خوجه اثناعشری

بخش اول.....	۴۵
کلیات.....	۴۵
پیشینه تاریخی.....	۴۷
مهاجرت به شرق آفریقا.....	۵۰
اولین جماعت خانه ها.....	۵۱
تشکیلات اداری.....	۵۳
بخش دوم.....	۵۷
پراکندگی جغرافیایی.....	۵۷
شیعیان دارالسلام.....	۵۷

۵۸.....	شیعیان زنگبار (تاریخچه)
۶۱.....	شیعیان آروشا
۶۳.....	شیعیان دودوما
۶۴.....	شیعیان کیگوما
۶۴.....	بخش سوم: مراکز و مؤسسات وابسته
۶۴.....	مسجد شیعیان
۶۸.....	مجتمع آموزشی المنتظر علیه السلام
۶۹.....	حسینی مدرسه دارالسلام
۷۲.....	بنیاد الشریعة دارالسلام
۷۳.....	دارالترجمه العترة
۷۴.....	کانال تلویزیونی ITN
۷۵.....	دارالتبلیغ دارالسلام
۷۶.....	بیمارستان ابراهیم الخلیف
۷۶.....	سازمان بلال مسلم میشن
۷۷.....	تاریخچه
۷۸.....	فعالیت ها
۹۰.....	سازمان و پیکار
۹۲.....	سیاست های آموزشی و پیکار
۱۰۱.....	مجتمع آموزشی ولیعصر علیه السلام کیاها
۱۰۷.....	مرکز امام علی علیه السلام (Ali Center)
۱۰۹.....	بخش چهارم
۱۰۹.....	شاخصه های رفتاری و آیین ها
۱۰۹.....	آداب و رسوم اجتماعی
۱۱۴.....	باورهای دینی
۱۱۸.....	تربیت و آموزش فرزندان
۱۱۹.....	عزاداری سنتی
۱۳۱.....	بخش پنجم
۱۳۱.....	پایوران و نخبگان

فصل سوم: شیعیان بومی دوازده امامی

۱۳۹	بخش اول
۱۳۹	کلیات
۱۴۲	ویژگی های اجتماعی و اخلاقی و ...
۱۴۳	مؤسسات فرهنگی وابسته
۱۴۳	بنیاد شیعی ایزاس، شهر باکو یا
۱۴۴	انجمن حضرت زهراء علیها السلام دارالسلام
۱۴۶	بنیاد حوزوی جزیر بمبا
۱۴۷	بنیاد حوزوی تانگا
۱۴۸	مؤسسه اهل البیت علیهم السلام (مسجد امام رضا علیه السلام) تانگا
۱۴۸	انجمن شیعیان اثنا عشری الزان (Tic)
۱۵۱	انجمن مبلغان اثنا عشری تانزانی
۱۵۱	مؤسسه امام حسین علیه السلام
۱۵۲	بنیاد امام باقر علیه السلام
۱۵۴	بنیاد آموزشی نیوتا فاوندیشن
۱۵۵	جمعیت شیعیان مرکز اسلامی و مسجد قبا
۱۵۶	بخش دوم: پراکندگی جغرافیایی کنونی
۱۵۶	شیعیان زنگبار و مراکز وابسته
۱۵۸	شعبه های دینی منطقه
۱۶۲	شیعیان آروشا و مراکز فرهنگی وابسته
۱۷۱	شیعیان کیگوما و مراکز وابسته
۱۸۷	شیعیان دارالسلام (مدارس، مراکز، شخصیت ها و مبلغان فعال)
۲۱۷	بخش سوم
۲۱۷	پایوران و نخبگان

فصل چهارم: دیگر اقلیت‌های شیعی

۲۲۱	 شیعیان بُهره داوودی
۲۲۴	 آقاخانی‌ها
۲۲۶	 شیعیان لبنانی
۲۲۷	 نتیجه‌گیری
۲۳۵	 فهرست منابع و مطالعات
۲۳۸	 منابع انگلیسی
۲۳۸	 مصاحبه‌ها

مقدمه

جهان تشیع که از عوامل اثرگذار در مکتب شکوهمند اسلام است، نیازمند بازبینی و شناختی عالمانه است تا بتوان بر استای ارتقاء و انتشار معارف و عقاید حقه آن گام‌های مؤثرتری برداشت. برای رساندن به این مهم شناخت، تجزیه و- تحلیل، بررسی و بازشناسی جوامع مذهبی و دینی شکل گرفته در مناطق مختلف جغرافیایی از مؤلفه‌های مهم این موضوع است.

جمهوری متحد تانزانیا با بیش از ۴۲ میلیون نفر جمعیت و حدود شصت درصد مسلمان، مهم‌ترین کشور شرق آفریقا است که ظرفیت‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قابل توجهی در جذب و پذیرش رویدادهای گوناگون تاریخی، قومی و اعتقادی دارد و از گذشته تا کنون مأمن شایسته‌ای برای مهاجران و اتباع سرزمین‌های دیگر بوده است.

جمهوری تانزانیا از کشورهای حوزه سواحل شرق آفریقا است که به لحاظ وضعیت جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی توانسته ادیان و مذاهب بسیاری را با وجود اختلاف‌های فکری و عقیدتی پذیرا باشد و با تشکیل دولتی آزاد، پیروان این مذاهب را ضمن اثرگذاری و اثرپذیری و حفظ شنونات و حدود مرزها به داشتن روابط اجتماعی حسنه تشویق کند. قحطی، گرسنگی، جهل، بیماری و استعمار،

تانزانیا را به لحاظ آماری در زمره کشورهای فقیر جهان قرار داده، و این در حالی است که با نگاهی جامع خواهیم دید این سرزمین سرشار از ثروت‌های خدادادی و گنج‌های الهی است که بر اثر عقب‌ماندگی ناشی از چپاول قدرت‌های استعمارگر غربی، بسیاری از آنان به یغما رفته و باعث محرومیت‌های شدید اقتصادی و اجتماعی مردم آن شده است.

با وجود این، خوب است بدانیم که این کشور پهناور سرشار از رازهایی است که برای پی‌بردن به آنها نیازمند اندیشه‌ای پیگیر و انگیزه‌ای نیرومند است. تانزانیا از نظر دین‌دوران جمعیت مسلمان، ظرفیت‌های بسیاری برای گسترش دین اسلام دارد که یکی از این پتانسیل‌ها وجود اقلیتی از شیعیان اثنا عشری است که چهره واقعی آنان را فقط زندگی کردن در میان‌شان می‌توان شناخت. بررسی اوضاع اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شیعیان تانزانیا از آن جهت که توانسته‌اند سازوکاری مناسب برای زندگی و همزیستی با دیگر میان و مذاهب فراهم آورند، بسیار حائز اهمیت است.

مذهب تشیع همگام با تاریخ برکت اسلام، قدمتی دیرینه در این سرزمین دارد و شیعیان مهاجر، به ویژه شیعیان خواجۀ اثنا عشری که پیشینه در تاریخ هند اسلامی دارند، در جایگاه مهاجران بومی شرق آفریقا نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در تاریخ و فرهنگ شیعه در تانزانیا ایفا کرده‌اند. ایشان با بهره‌گیری از اوضاع اقلیمی و اقتصادی مناسب منطقه توانسته‌اند طی سال‌های متمادی (از قرن نوزده میلادی به بعد)، ضمن تثبیت و استحکام جایگاه مذهبی، فرهنگی و اجتماعی خود در منطقه و اثرگذاری فراوان در عرصه‌های گوناگون، اصلی‌ترین و مهم‌ترین عامل گسترش و ترویج مذهب تشیع در بین بومیان سیاه‌پوست کشور باشند، البته نقش عالمان و مبلغان شیعی را نیز نمی‌توان در این میان نادیده گرفت.

در ضمن از این نکته نباید غافل بود که در تانزانیا و زنگبار، گروه‌ها و فرقه‌هایی نیز وجود دارند که به شیوه‌های گوناگون می‌کوشند تا مانع گسترش هرچه بیشتر تشیع در میان جوانان و تحصیلگران مسلمان شوند. این گروه‌ها با فعالیت‌های تبلیغی بسیار گسترده می‌کوشند تشیع را چهره وحشتناک اسلام معرفی نمایند و با صرف هزینه‌های بسیار، مسلمانان سست‌عنصر آفریقایی را به خود جذب کنند.

سازمان اسلامی انصارالسنه بزرگترین مرکز وهابیت در تانزانیا است که با مرکزیت دارالسلام و زنگبار، شعبه‌هایی نیز در سراسر کشور دارد. این سازمان با بهره‌گیری از امکانات مراکز خارجی و عربی، بیشترین نقش را در انحراف مسلمانان سنی مذهب ایفا می‌کند. علاوه بر انصارالسنه چند مؤسسه دیگر نیز در راستای اهداف وهابیت فعالیت دارند که آژانس مسلمانان آفریقا (وابسته به دولت کویت و مستقر در زنگبار)، سازمان دعوت الاسلامیه (مبلغ افکار وهابیت بین کودکان و نوجوانان) و سازمان دارالانام (مسئول ساخت و احداث مساجد و مراکز دینی در شهرها و روستاها) از این نمونه مؤسسات‌اند.^۱

مرکز فرقه ضاله بهائیت نیز در دارالسلام، در منطقه هاسپیتال رجنسی بیمارستان انگلیسی‌ها و کنار مرکز بزرگ آموزش آقاخان است. ریاست مرکز مزبور به عهده یک ایرانی به نام هدایتی است که نماینده بهائیان شرق آفریقا (تقریباً با بیست هزار نفر عضو) نیز هست. وی با کمک معاون خود، هاشم جریان فکری و تبلیغی این فرقه ضاله را مدیریت می‌کند.^۲ تبلیغات این فرقه علیه تشیع و جمهوری اسلامی

۱. اداره کل اطلاع رسانی مجمع جهانی اهل بیت (علیهم‌السلام)، شیان زنگبار، ص ۶۲. (طبق آخرین گزارش‌ها از تانزانیا در اواسط سال ۲۰۱۰ میلادی، کتابی در شهر تانگ به نام الهودیه وراء ستر اهل‌الیت (یهودیت پشت پرده اهل بیت) به زبان سواحلی نوشته شد. باب اول کتاب،^۳ فصل دارد که به ترتیب عبارت‌اند از: ۱. شیعه اثناعشری چه کسانی هستند؟ ۲. اهل سنت و جماعت چه کسانی هستند؟ ۳. آیا می‌شود بین شیعه و سنی وحدت ایجاد کرد؟ باب دوم کتاب نیز دارای دو فصل مرحله جمع‌آوری قرآن در زمان خلفای راشدین و بحث ناسخ و منسوخ و اقسام تلاوت قرآن است. در باب سوم کتاب، نویسنده، شیعیان را معتقد به قرآن نمی‌داند و می‌گوید: آنان قرآن دیگری را قبول دارند که به همراه امامشان در زیرزمین سامراء موجود است. در این کتاب موضوعات مختلفی وجود دارد؛ مانند اعتقاد علمای شیعه به تحریف قرآن، مصحف فاطمه (علیها‌السلام)، تقیه در تشیع، مصحف علی (علیه‌السلام)، آیات تحریف شده شیعه، تاریخ زندگانی علمایی که قائل به تحریف‌اند و بخش پایانی که شیعه اثناعشری را غیر مسلمان، دشمن قرآن و پیامبر می‌خواند) (مشاهدات عینی و مطالعات میدانی و گزارش عبدالحسین کعبی نسب، نماینده دفتر بین‌المللی تبلیغ، دارالسلام).

۲. هاشم نیز ایرانی‌الاصل و به چند زبان زنده دنیا مسلط است. او ساکن خود مرکز است و در نشست‌های مذهبی، مسئولیت ترجمه و سخنرانی را به عهده دارد.

ایران است؛ زیرا ایران را کشوری می‌دانند که مذاهب را در تنگنا می‌گذارد و خطری برای آنها به شمار می‌رود.

مرکز بهایی (Bahai Center) به بهترین شیوه، به اعضای خود کامپیوتر، زبان انگلیسی، خیاطی و... را آموزش می‌دهد و همه‌ساله در نمایشگاه‌های فرهنگی و اقتصادی بسیاری، حضور پررنگ دارد.^۱ البته گروه‌های قادیانیه و اباضیه نیز از مخالفان شیعه در تانزانیاستند که با جمعیتی حدود ۲-۳ هزار نفر (در دارالسلام) فقط به نشر کتاب و برگزاری مراسم‌های مذهبی خود می‌پردازند و فعالیت چشم‌گیری ندارند.

افزون بر آنها رشد و گسترش نفوذ مسیحیت در تانزانیاست از زمان رهبری جولیموس نابرهه - مسیحی و فارغ‌التحصیل دانشگاه مسیحیان - دوچندان شد؛ به‌گونه‌ای که تعداد کلیساها در این دوران افزایش یافت و مراکز آموزشی و دانشگاهی در همه مناطق بر اختیار مسیحیان گذاشته شد. رفته‌رفته سیستم رسانه‌ای کشور و ارکان حکومتی و ملتی نیز تحت نظارت و مدیریت مسیحیان قرار گرفت تا جایی که مراکز آموزشی و تحصیلی دانشجویان مسلمان نپذیرفتند و خانواده‌های مسلمان برای ثبت‌نام فرزندان خود مجبور به تغییر دادن اسامی آنان به نام‌های

۱. محل سکونت نگارنده دقیقاً روبه‌روی مرکز بهایت تانزانیاست؛ از این‌رو او روزانه رفت و آمدهای کودکان و جوانان (دختر و پسر) را به این مرکز می‌دید که به شکل بسیار حساب شده و امنیتی در جریان بود. این مرکز بسیار بزرگ و زیبا سالی دو بار و هر بار به مدت یک روز جلساتی را با عنوان آموزش و ترویج دین بهایی برگزار می‌کند. مراسم با خواندن دعاها و سروده‌هایی با مضامین «مردم در خواب‌اند و باید بیدار شوند، بهاء‌الله آمده است، فکر و روح‌تان را پاکیزه کنید، چرا جنگ؟ خدا برای همه انسان‌ها و ادیان یکی است و...» آغاز می‌شود. خانم دکتر سندلی (از اعضای فعال فرقه) که استاد تاریخ دانشگاه‌های لندن است. همه‌ساله به‌عنوان میهمان ویژه در این جلسات شرکت می‌کند و تاریخچه فرقه را برای جوان‌ترها طی چند ساعت و به روش کاملاً علمی و محققانه شرح می‌دهد. وی ایران را خاستگاه این مذهب می‌داند و علی‌محمد باب را آخرین معرفی می‌کند. همچنین وی ایمان و اعتقاد و بهایت را در سه چیز خلاصه می‌کند: خدا یکی، ملت یکی و جهان یکی که هر سه این‌ها در دو زمینه روح و اجتماع عرضه می‌شود. (مطالعات میدانی و مشاهدات عینی نگارنده، گزارش‌های ارسال‌ی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دارالسلام، تیر ۸۹)

مسیحی شدند. شاخه‌های مختلفی از مسیحیت در تانزانیا هست که هریک پیروانی دارند؛ مانند کاتولیک‌های وابسته به کلیسای روم (رومن کاتولیک)، پروتستان‌ها (شاخه‌های لوترین، انگلیکن، مجتمع میسیونری پروردگار و seven days) و ارتدوکس‌ها.^۱

مسیحیت با انجام دادن اقدامات جدی و عام‌المنفعه توانست حدود نیمی از جمعیت مسلمان و گرسنه تانزانیا را به خود علاقه‌مند کند و با آموزش کودکان آنان، پایه‌های حکومتی و دولتمردان آینده خود را تضمین نماید. مسیحیان برای نیل به چنین اهدافی، اقدامات گسترده‌ای را با هزینه‌های هنگفت و صبر و حوصله مثال‌زدنی انجام می‌دادند که این موضوع در شناخت وضعیت شیعیان بسیار ضروری به نظر می‌رسد.^۲

۱. استراتژی فرهنگی کشورهای غربی و ادبیات در تانزانیا، حسین علی‌دوستی کارشناس فرهنگی سفارت ایران، دارالسلام، گزارش ارسالی، ۱۳۸۸.
۲. برخی از تلاش‌های ایشان به قرار زیر است:

- اعزام بسیاری از مبلغان تحصیل کرده مسیحی به شهرها و روستاها برای جذب مسلمانان.
- سفر لورا بوش، همسر رئیس‌جمهور آمریکا به تانزانیا و کمک ۵۰ میلیون دلاری وی به دولت در قالب کلیساها.

- حمایت مالی از کلیساها و برگزاری سمینارهای بی‌شمار با موضوعات متنوع و مضمون‌های انحرافی (مثلاً یکی از بندهای قطعنامه سال گذشته آنان، آزادی همجنس‌بازی در تانزانیا بود که با مخالفت برخی کشیشان و علمای مسلمان حذف شد).

- تقویت کردن پوشش تبلیغاتی و رسانه‌ای درباره ارزش‌های مسیحیت، به ویژه در رادیو و تلویزیون و مطبوعات دولتی.

- ساخت مجتمع‌های آموزشی بسیار بزرگ و مدرن از کودکان تا سطوح عالی دانشگاه در شهرهای بزرگی مانند کیگوما، آروشا، تانگا و دودوما.

- برگزاری مراسم افطاری با حضور شیوخ و شخصیت‌های مسلمان در سطوح دولتی و دانشگاهی، آن هم با ایجاد فضای کاملاً اسلامی (برگزاری نماز جماعت، قرائت قرآن و...) در سفارت‌خانه‌های انگلیس و آمریکا و پرداخت مبالغ هنگفت (پنجاه میلیون شیلینگ) به شیوخ و قاریان قرآن حاضر در مراسم.

- برگزاری اجلاس سران و شیوخ مسلمان در لندن و ترکیه.^۳

متأسفانه آن هنگام که از شیعه و شیعه‌شناسی سخن به میان می‌آید، کمتر اتفاق می‌افتد که در جوامع دانشگاهی به عوامل فیزیکی و جامعه‌شناختی جوامع شیعی، به ویژه کشوری مانند تانزانیا توجهی شود. بر این اساس جای این‌گونه مباحث در تحقیقات دانشگاهی فارسی‌زبان خالی به نظر می‌رسد و به طبع اطلاعات کمی نیز درباره آن وجود دارد.

نوشته حاضر، در پی آن است تا در حد بضاعت خویش تصویری جامع از

-
- ادای امکانات مدرن مدیریتی به شهرداران سراسر کشور.
 - کمک پنجده میلیون شیلینگ سفارت انگلستان به اعضای اصلی باکواتا در آغاز سال ۲۰۰۹ میلادی.
 - حضور همسفری باب در تانزانیا و بازدید از بیمارستان‌ها و مراکز اسلامی مختلف با همراهی برخی شیوخ مسلمان در روش خبری گسترده.
 - دعوت شهردار اسلام، قای‌الحاج آدم کیم بیسا به اسرائیل و ایجاد فضایی بسیار امن و آزاد برای ایشان و آموزش اصول مدرن شهرداری نوین.
 - دعوت‌های مکرر سفارت آمریکا و انگلیس از مفتی اعظم تانزانیا در مراسم‌های مختلف و پوشش خبری وسیع رسانه‌ای.
 - حضور و بازدید دائم سفرای آمریکا و انگلیس از مدارس دینی و مذهبی به اتفاق مفتی اعظم تانزانیا.
 - حضور سفیر آمریکا در رادیو صوت القرآن و دانشگاه اسلامی موروگورو و اهدای کمک‌های مالی هنگفت به این مراکز.
 - دعوت سفارت آمریکا از مبلغان، علما و حافظان قرآن و گروه موسیقی باب اسلامی از آمریکا و اجرای مراسم مختلف در مساجد و مراکز اسلامی سراسر کشور.
 - سفر بیل کلیتون به همراه همسرش و کمک مالی به مسلمانان برای ریشه‌کنی مالاریا، ایدز و ده‌ها نمونه دیگر. گفتنی است افزون بر موارد بالا کلیسا نیز صدها اقدام را انجام می‌دهد تا تعصبات و عقاید مسلمانان و جوانان شیعی را سُست کند و ایشان را به ورطه نابودی بکشاند. نمونه بارز آن برگزاری مسابقه پُرطرفدار ملکه زیبایی در تانزانیا است که هر ساله دختران مسلمان فراوانی را برای دریافت جایزه و کسب شهرت و تحصیل در دانشگاه‌های اروپایی جذب خود می‌کند و جالب اینکه همه‌ساله در سراسر کشور بیش از هشتاد درصد برندگان ملکه زیبایی، دختران جوان مسلمان هستند. (مشاهدات عینی، مطالعات میدانی و استراتژی فرهنگی کشورهای غربی و اروپایی در تانزانیا، حسین علی دوستی کارشناس فرهنگی سفارت ایران، دارالسلام، گزارش ارسالی، ۱۳۸۸).

وضعیت فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شیعیان تانزانیا به نمایش بگذارد؛ از این رو در گردآوری اطلاعات و معلومات از روش‌های میدانی و کتابخانه‌ای بهره گرفته و تا آنجا که ممکن بوده از بیشتر کتاب‌ها، مجله‌ها و نشریه‌های داخلی و خارجی در دسترس استفاده کرده است. بنابراین، محقق افزون بر مطالعه مدارک و کتب داخل کشور، با هدف به دست آوردن جدیدترین اطلاعات موجود درباره شیعیان تانزانیا و با نیت بهره‌گیری از تحقیقات میدانی، به مناطق مختلف این کشور رفته و وضعیت شیعیان این مناطق را از نزدیک مشاهده و بررسی کرده است.

در گردآوری منابع و اطلاعات این پژوهش، مشکلات و موانع بسیاری وجود داشت که از آن میان می‌توان به مشکلات ناشی از دوری و پرهزینه بودن سفر، ناآشنایی به زبان‌های سواحلی و اردو، مالاریا، امنیتی بودن منطقه، بیم مراکز و مراجع داخلی و خارجی از انتشار اطلاعات و آمار، همکاری نکردن و بی‌اعتقادی مسئولان به ضرورت تحقیق در این زمینه، نبودن منابع آماری متقن و جدید در کشور تانزانیا و ایران و نبود منابع مستقل در این زمینه اشاره کرد.

همچنین از آنجا که بررسی همه مناطق شیعه‌نشین تانزانیا در مدت کوتاه اقامت، کاری بس دشوار و تقریباً غیرممکن بود، به‌طور نمونه چند حوزه اصلی فرهنگی و اجتماعی شیعیان مطالعه شد. ضمن اینکه از دیدگاه‌های برجسته‌ترین شخصیت‌های مذهبی و فرهنگی شیعه، مدیران مراکز و مؤسسات آموزشی و... که طی مصاحبه‌هایی انجام شد- درباره اوضاع و احوال شیعیان بهره گرفتیم.

دوباره تاکید می‌شود که به دلیل نبود منابع، نگارنده از گزارش‌هایی موثق ارسالی از مبلغان و مدیران فرهنگی و سیاسی تا آنجا که مسائل سیاسی و امنیتی اجازه می‌داد، استفاده کرده است و طبیعتاً چنانچه دسترسی به همه منابع ممکن بود، تحقیقی جامع‌تر و کامل‌تر صورت می‌گرفت که متأسفانه این امر محقق نشد. پژوهش پیش‌رو که قطعاً ادعای جامعیت ندارد، تجربه پژوهشی اول محقق در این زمینه بوده است و اشکال‌ها و ایرادهایی دارد که قابل ارتقاء و تکامل است.